

Received / Geliş
01.12.2017

Article History
Accepted / Kabul
04.12.2017

Available Online / Yayınlanma
15.12.2017

AL-ZAMAKHSHARI AND HIS WORKS

EZ-ZEMAŞŞERÎ VE ESERLERİ

Hüseyin SAMANCI¹

Abstract

Ebü'l Kâsım Mahmûd bin Omar al-Zamakhshari one of the leading figures in Arabic language and literature is a Turkish scholars who grew up in region of Khwarizm and has written works such as tafsir, hadith, fiqh, grammar, vocabulary, proverbs, procedures, prosody, poetry showing that the experts in this field. For a period of residence in Mecca "Carullah" was nicknamed. Although al-Zamakhshari isn't Arabian, is quite a dominant scholar to Arabic language. Besides linguist identity, he is also strong a literary scholar. Therefore, with the scientific values of the works he wrote, there seems to be a very rich as literary. He has earned admiration of people everywhere he travels to differnt regions with the request of science and has also received praise. This has increased his value. al-Zamakhshari has always been a source of reference both in his own period and in his subsequent works with his works which he put forward. His works have been brought to light and scientific studies have shed light on the new works.
Keywords: al-Zamakhshari, Khwarizm, Arabic literature.

Özet

Arap dili ve edebiyatının önde gelen isimlerinden Ebü'l-Kâsım Mahmûd bin Ömer ez-Zemaşşerî; Hârizm bölgesinde yetişen ve tefsir, hadis, fıkıh, nahiv, lügat, atasözü, usul, arûz, şiir gibi birçok alanda uzman olan bir Türk âlimidir. Bir süre Mekke'de ikâmet ettiği için "Cârullâh" lakabıyla anılmıştır. Arap olmamasına rağmen Arap diline çok iyi derecede hâkim olan ez-Zemaşşerî, dil bilimci kimliğinin yanı sıra güçlü bir edebi âlimdir. Bu nedenle, telif ettiği eserlerinin ilmî değerleriyle birlikte edebi olarak da oldukça zengin olduğu görülmektedir. O, ilim talebiyle farklı bölgelere seyahatler yapıp bulunduğu her yerde insanların beğenisini ve hayranlığını kazanmış, ayrıca, övgülerine de nail olmuştur. Bu, ez-Zemaşşerî'nin değerini daha da arttırmıştır. Ez-Zemaşşerî ortaya koyduğu çalışmalarıyla hem kendi döneminde hem de kensinden sonraki dönemler de ortaya koyduğu eserleriyle her zaman başvuru kaynağı olmuştur. Bilimsel çalışmalarla onun eserleri gün yüzüne çıkarılmış ve yeni yapılan çalışmalara ışık tutmuştur.
Anahtar Kelimeler: ez-Zemaşşerî, Hârizm, Arap Edebiyatı.

¹ Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Arapça Öğrt. Bölümü, hsamanci@adiyaman.edu.tr

EZ-ZEMAĞŞERİ'İN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYÂSİ VE KÜLTÜREL DURUM

Ebû'l-Kâsım ez-Zemağşeri'nin yaşadığı h.467-538/m.1075-1144 yıllar, Hâzımşâhlar Devleti (1097-1231) dönemine rastlar. Hâzımşâhlar Devleti, XI. ve XIII. asırlarda Hâzım bölgesinde hüküm sürmüş bir Türk hânedanlığıdır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ricâinden Kutbeddîn Muhammed b. Anuş Tigin (ö 470/1077)'in Hâzımşâh unvanı alarak Hâzım valiliğine tayin edilmesi devletin ilk yapılanma sürecini başlatmıştır. (el-Hamevî, 1977: II/395; el-Kazvîni, bty.: 525-526-527).

Kutbeddîn Muhammed'in oğlu Atsız (ö 551/1156) döneminde yarı müstakil bir devlet mâhiyeti alarak İl-Arslan (ö 1156-1172) ve Tökiş (ö 1172/1220) dönemlerinde büyük bir imparatorluk olma özelliğini kazanan Hâzımşâhlar, 1231 yılında Moğol istilâsı ile yıkılmıştır (İbn Esîr, 1987: IX,/333).

Selçuklular nâmına Hâzım'i yöneten İlkinci b. Koçkar'ın (ö 490/1097) ölümünün ardından Kutbeddîn Muhammed (ö 522/1128), Sultân Sencer tarafından Hâzım lakabı ile bu göreve tayin edildi. İlkinci'nin oğlu Tuğrul-Tigin Muhammed tarafından Hâzım'de çıkarılan isyanı Sencer (ö 552/1157)'in yardımı ile bastıran ve 1157'de ölümüne kadar bu vazifede kalan Kutbeddîn Muhammed'i Hâzımşâhlar hânedanlığının kurucusu olarak kabul edebiliriz (TANERİ, Aydın, *DİA*, 1997: XVI/228-229).

Kutbeddîn Muhammed'in vefatının ardından yerine büyük oğlu Kızıl Arslan Atsız (ö 551/1156) Hâzımşâh tayin oldu. Kuvvetli bir edebî kültüre sâhip olan Atsız, daha babasının sağlığında Sencer'in sarayında önemli bir mevki kazanmış, sevgi ve hürmet toplamıştır. İlk zamanlar Sultân'a karşı tam bir sadâkat ile hareket eden Atsız'ın, Sultân'ın müsâdesi olmadan giriştiği Cend ve Mangışlak fetihleri onunla merkezi yönetim arasında büyük bir çekişmeye sebep olmuştur (TANERİ, Aydın, *DİA*, 1997: XVI/229; İbn Esîr, 1987: VIII/363).

Atsız, Sultân ile arasında meydana gelen bu karışıklıktan istifade ederek bağımsızlığını ilan etti. Hâkimiyeti altında bulunan yerlerdeki Selçuklu memurlarını hapsedi, mallarına el koydu ve Horasan yollarını da kapattı. Bu sırada Belh'de bulunan Sultân Sencer, Atsız'a karşı savaşmak için topladığı kuvvetli bir ordu ile 1138 yılında Hâzım üzerine yürüdü. Meydana gelen savaşta önemli bir kısmı putperest Türklerden ibâret olan Atsız'ın ordusu ağır bir mağlubiyete uğrayarak 10.000'den fazla kayıp ve birçok da esir verdi. Hâzım'de uzun yıllardan beri kurulmuş olan düzenin böyle askerî bir zafer ile birden bire değişmesi halkı pek de memnun etmedi. Yeni kurulan askeri idârenin olumsuz hareketleri de durumu büsbütün içinden çıkılmaz bir hale getirmişti. Sarsılmaz bir idâreye sâhip olan Atsız'ın faaliyetleri de buna eklenince, Atsız, bu bölgede tekrar hâkimiyetini kazandı (İbn Esîr, 1987: VIII/364).

Daha sonra 1142 ilkbaharında Horasan'ın önemli merkezlerinden biri olan Nişabur'u ele geçirerek kendi namına hutbe okuttu. Fakat bu durum fazla uzun sürmedi, Horasan'da hâkimiyetini tekrar sağlamakta başarılı olan Sencer'in karşısında Atsız, süratle buralardan çekilmek zorunda kaldı. (İbn Esîr, 1987: IX/17).

Sultân Sencer'in elde ettiği bu zaferden sonra bir süre bu iki Türk lideri arasında sukûnet ortamı sağlanmıştı. Ancak Atsız'ın amacından vazgeçmeyeceği muhakkaktı. Sultân Sencer de onun isyankâr tutumunu yakından takip ediyordu. Atsız, Sultân Sencer'i ortadan kaldırmak üzere bir suikast düzenledi. Ancak Sultân bu durumdan haberdar olunca, Atsız'ın suikast girişimi boşa çıktı. Dolayısıyla bu olaydan sonra iki liderin tekrar araları bozuldu. Daha sonra Atsız yaptığına pişman olup bizzat Sultân'ın huzuruna gelerek özür dilemesi neticesinde tekrar barış ortamı sağlanmıştı. (Fuad Köprülü, 1925: I/267.)

Atsız, idaresi süresince Ürgencî Sencer'in payitahtı olan Merv ile rekâbet edebilecek bir ilim merkezi hâline koymak için 1141-1142'deki Horasan seferlerinden dönüşte bazı meşhur âlimleri buraya getirmişti. Kadı Ebû'l-Faız Kirmânî (ö 543/1149), Vâiz Ebû Mansûr Abbâdî (ö 547/1152), Kadı Huseyn Ersâbendî (ö 548/1153), Filozof Ebû Muhammed Hirakî (ö 540/1146), Hârizmli meşhûr tabip ve müellif Seyyid İsmâil Cürçânî (ö 531/1137) bu âlim kişilerdendir (es-Sem'ânî, 1980: X/401, VII/337-338, I/184, V/91-92; el-Beyhakî, 1994: 34; İbn Esir, IX/4).

“Fahr-i Hârizm” lakabını taşıyan Ebû'l-Kâsım ez-Zemaşşerî (ö 467/1144), şâir ve münşî Reşiduddîn Vatvât (ö 573/1178), Fahreddin er-Râzî (ö 606/1210), Şihâbeddin Hivâkî (ö 618/1221) ve daha birçok tanınmış âlim ve şâirler Hârizm'de yaşamışlardır. (TANERİ, Aydın, *DİA*, 1997: XVI/231).

Kuruluşundan yıkılışına kadar Selçukluların dini yapısını takip eden Hârizmşahlık Devleti'nin Horasan ve Irak'a hâkim olduğu zaman bu durumu devam ettirmekteydi. Hârizm sahasına gelince, sünnilîğin eskiden beri hâkim olduğu bu sahada din âlimleri arasında kelam ilminin en rasyonalist mezhebi olan mü'tezile XI. asırda büyük bir yayılma göstermiş ve bu yayılma Moğol istilâsından sonra da devam etmiştir. Hârizmşahlık, Hanefilik ve Şâfiîlik gibi iki büyük sünnilî mezhebinin himâyesini dinî yapılarında temel olarak kullandılar. Şi'iler ve İsmâ'îlîler gibi siyâsî amaçlar peşinde koşan zümrelerin ortadan kaldırılması için var güçleriyle çalıştılar (TANERİ, Aydın, *DİA*, 1997: XVI/ 228).

EZ-ZEMAŞŞERÎ'NİN NİN HAYATI VE ESERLERİ

İsmi, Nisbesi, Künyesi

ez-Zemaşşerî; el-Hârizmî nisbesiyle tanınıp künyesi Ebû'l-Kâsım olan Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Ahmed'dir (el-Kıftî, 1986: III/265; İbn Hâllikân, 1979: V, 168; es-Suyûtî, 1979: II/280; Taşköprüzâde Ahmed Efendî, 1895: I/298; İbn 'Îmâd, bty.: IV/118).

Cârullâh yani “Allah'ın komşusu” lakabı ise ona, Mekke'de Kâbe-i Şerîf'de uzun bir süre kaldığı için verilmiştir. Aynı zamanda eserlerinin bu değerli âlime kazandırdığı ünden dolayı ve mensubu bulunduğu bölgenin övünç kaynağı sayıldığı için “Fahr-i Hârizm” lakabı ile de anılmaktadır (el-Yâfi, 1997: II/280; el-Kıftî, 1986: III/268).

Doğumu ve Ailesi

ez-Zemaşşerî, Receb ayının 27'sinde 467 (m.18 Mart 1075) tarihinde Hârizm bölgesinde yer alan Türkmenistan'ın Taşavuz (Daşoğuz, Taşauz) ili Köroğlu ilçesindeki Zemaşşer beldesinde dünyaya gelmiştir. (el-Enbârî, 1985: 292; el-Kıftî, 1986: III/266; İbn Hâllikân, 1979: V/173; İbnü'l-Îmâd, bty.: IV/121; İbn Kesir, 1998: XII/ 219; el-Hamevî, bty., XIX/126).

Kaynaklar, ez-Zemaşşerî'nin âilesi hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermezler. Ancak onun dindar ve mütevâzi bir âileye mensup olduğu bilinmektedir. Nitekim Aksâ'l-Ereb'de babası Ömer'in, Zemaşşer kasabasındaki bir mahalle mescidinde imamlık yaptığı belirtilmiştir (Taşköprüzâde Ahmed Efendî, 1985: II/89).

Tahsili ve Seyahatleri

ez-Zemaşşerî, bazı kaynakların bildirdiğine göre çocukluğunda ilim tahsili için Buhâra'ya giderken hayvandan düşmüş bu nedenle ayağı sakatlanmıştır. Büyük ihtimalle, bir kar fırtınasında donduğu için ayağının birini kestirmiş ve takma bacakla yürümek mecburiyetinde kalmıştır (İbn Hâllikân, 1979, V/169; el-Yâfi, 1997: III, 269; Kıftî, 1986: III/268).

Hanefî fakîhi olan ed-Damağânî (ö 498/1104)'nin ayağının kesilme sebebini ona

sorduğu ve buna “annemin duâsı” diyerek cevap verdiği söylenir. ez-Zemaşşerî, bu üzücü olayı annesinden de bahsettiği bir çocukluk hâtrasına atfeder. Bir gün, çocukluğunda yakaladığı bir serçenin ayağına oynamak için bir ip bağlar. Serçe bir ara elinden kaçıp bir duvar deliğine girer. Küçük Zemaşşerî kuşu çıkarmak için ipin dışarıda kalan ucundan çekince kuşcağın ayağı kopar. Bunu gören annesi, oğlunun yaramazlığı yüzünden kuşun uğradığı felâkete çok üzülür ve onun ayağını kopardığın gibi Allah da senin ayağını koparsın! diyerek beddua eder (el-Kıftî, 1986: III/268; İbn Hâllikân, 1979: V/170; el-Hamevî, bty.: XIX/127; el-Yâfî, 1997: II/281).

Başına gelen bu olaydan sonra ez-Zemaşşerî'nin babası, “Bundan sonra bir iş yaramaz, bâri terzilik sanatına vereyim, zîra bu sanatta ayağa ihtiyaç yoktur” der. Bu sözleri işiten ez-Zemaşşerî, bâbasından kendisini Hârizm'e bırakmasını rica eder ve ona şu sözlerle yalvarır: “Ey şevkatli babacığım! Ne olur bu fakiri Hârizm'e götür.” Babası da onun bu isteğini yerine getirir ve Hârizm'de bir medrese hücre sine yerleştirir. ez-Zemaşşerî, kısa bir süre içinde Hârizm'de mu'tezile mezhebini yayan; dönemin lûgat, nahiv ve tıp sahasında önde gelen âlimlerinden biri olan “Ferîdu'l-'Asr” ve “Vahîdu'd-Dehr” lakaplarıyla tanınan Ebû Mużar Cerîr ez-Zabbî el- İsfehânî (ö 507/1113)'nin derslerine katılıp edebiyat ilimlerini tahsil eder (el-Hamevî, bty.: XIX/123-124; İbn Tağrıberdî, 2010: V/274).

ez-Zemaşşerî, hocasının yanında bulunduğu sürede ondan aldığı derslerle mu'tezile inancının bütün inceliklerini öğrenir. Hatta hocası ez-Zabbî'yi ziyârete gittiğinde kendisini karşılayan hizmetçiye, “Efendine kapıda Ebû'l-Kâsım el-Mu'tezilî'nin olduğunu söyle” diyecek kadar ileri derecede mu'tezilî fikrine gönül vermesine sebep olur (İbnu'l-İmâd, bty: IV/120).

ez-Zemaşşerî, Hârizm'den Horasan'a giderek orada meşhûr münşilerden Mucîr ed-Devle Ebû'l-Feth 'Alî b. el- Huseyn el-Erdestânî ile yakınlık kurmuştur. Ona, nahve dâir kaleme aldığı Şerhu Ebyâti Sibeveyh” ile el-Unmûzec adlı eserlerini takdim etmiştir (el-Kıftî, 1986: III/267).

ez-Zemaşşerî, ilim talebi için birçok yeri gezmiş; her gittiği yerde bilginin kaynağına ulaşmak adına elinden gelen tüm çabayı göstermiştir. Hatta ilim elde edebilmek için çıktığı seyahatler konusunda “Arap topraklarında ayak basmadığım yer kalmadı” sözünü söylemiştir (ez-Zemaşşerî, 1998: I/2).

İlmi Hayatı

ez-Zemaşşerî'nin ilim tahsili konusundaki arzusu onu Hârizm'deki Zemaşşer kasabasından başlayıp Buhâra'ya kadar ulaştırmış ve buralarda ilminden faydalanabileceği değerli şahsiyetlerden en iyi şekilde istifâde etmiştir. O, yaptığı bu seyahatlerde Hicâz bölgesinde bulunup bütün Arap yarımadasını dolaşmıştır. Yaşı altmış altı olmasına rağmen hocası el-Cevâlîkî (ö 540/1145)'nin yanında bulunup ondan ders alarak icâzet almak istemesi, onun ilme karşı ne kadar düşkün olduğunu göstermektedir.

ez-Zemaşşerî; Türkçe, Farsça, Hârizmce ve Arapçayı çok iyi bilen bir âlimdi. Arapçayı sonradan öğrenmesine rağmen bu dilin bütün inceliklerini çok iyi kavramış ve telif ettiği eserlerini de genellikle Arapça yazmıştır. Arap yarımadasına yaptığı seyahatler ve belirli bir süre Mekke'de ikamet etmesi, onun bu konuda yetkin bir âlim olmasını sağlamıştır. Arapçaya çok hâkim olduğunu, bir gün Ebû Kubeys dağına çıkarak Araplara hitaben: “Gelin; babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin.” sözleriyle dile getirmiştir (Bilmen, Ömer Nasuhi, 1947: II/464).

Hocaları

ez-Zemaşşerî'nin hocaları arasında ona en çok katkı sağlayan, hem madden hem de mânen gelişmesinde büyük bir öneme sahip olan hiç süphesiz Ebû Mużar Cerîr ez-

Żabbî el-İsfehânî (ö 507/1113)'dir (es-Sem'ânî, 1980: VIII/144).

ez-Zemaşşerî, ilim konusunda ilk bilgilerini öğrendiği Ebû Mużar b. Cerîr ez- Żabbî el-İsfehânî (ö 507/1113)'den başka, ilmi seyahatleri sırasında birçok âlim şahsiyetin de meclisinde bulunmuş ve onlardan farklı ilim dallarında dersler almıştır. ez-Zemaşşerî'nin istifade ettiği hocaları şunlardır. .B(el-Kıftî, 1986: III/173; İshak Hocası Ahmed Efendi, 1895: I, 298; İbnu'l İmâd, bty.: V/ 119).

1. Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö 540/1145)'den edebiyat ve lûgat.
2. Rukneddîn Muhammed el-Usûlî'den usûlu'd-Dîn ve tefsîr.
3. eş-Şeyh es-Sedîd el-Hayyâtî'den fıkıh.
4. Ali b. Muzaffer en-Nîsâbüri (ö 493/1100)'den edebi ilimler.
5. Ebû Nasr el-İsfehânî'den edebî ilimler.
6. Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed b. Ebi'l Batar'dan hadîs.
7. Ebû Sa'd eş-Şekkânî'den hadîs.
8. Ebû Mansur b. Nasr el-Hârisî'den hadîs.
9. Hanefî fakihlerinden olan Kâzî'l-Kuzât Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Alî ed-Damağânî (ö 498/1104)'den hadîs ve fıkıh.
10. Ebû's-Sa'dat İbn eş-Şecerî (ö 542/1148)'den nahiv ve edebiyat.
11. Mekke'de Ebû Bekr 'Abdullah b. Talha el-Ya'burî'den (ö 518/1124) Sîbeveyhi'nin el-Kitâb'ını okudu.

Bilhassa nahiv, lûgat ve edebî ilimlerde kendisini yetiştiren ez-Zemaşşerî, h.512/m.1118 yılında yakalandığı şiddetli bir hastalıktan sonra Mekke'ye gitti. Orada Şerîf Ebû'l-Hasan 'Alî b. Hamza b. Vehhâs (ö 550/1155) ez-Zemaşşerî'ye çok iltifatta bulunarak ona saygı ve hürmet gösterdi. ez-Zemaşşerî, yakın ilgi gördüğü ve ilerde meşhur tefsirini teşviki ile yazmaya başlayacağı mu'tezilî olan İbn Vehhâs ile ilmi mütâlaa ve teâtillerde bulunmuştur (el-Kıftî, 1986: III/268; İbn Tagrıberdî, 2010: V/274; el-Ĥamevî, bty.: XIV/86).

İlme karşı bitmek tükenmek bilmeyen bir arzusu olan ez- Zemaşşerî, bir taraftan ders okuturken diğer taraftan da Ebû Mansûr el-Cevâlikî (ö 540/1145) gibi büyük âlimlerin derslerine devam ederek 66 yaşında olmasına rağmen icâzet almıştır (el-Kıftî, 1986: III/270).

Talebeleri

ez-Zemaşşerî, hayatı boyunca ilimle uğraşmış ve kendisini ona adamıştır. O, talebe seçiminde ve icâzet verme konusunda çok titiz davranmış; kendisinden icâzet alan birçok değerli talebe yetiştirmiştir. Sadece isimleri tespit edilebilen en meşhur talebeleri ise şunlardır (es-Sem'ânî, 1980: VI/298).

1. Zemaşşer'de Ebû 'Amr 'Âmir b. el-Hasan es-Semmâr
2. Taberistan'da Ebû'l-Mehâsin İsmâ'îl b. Abdillâh et-Tavîlî.
3. Abiverd'de Ebû'l-Mehâsin Abdurrahîm b. Abdillâh el-Bezzâz.
4. Semerkand'da, Ebû Sa'd Ahmet b. Mahmud eş-Şâşî.
5. Ĥârizm'de Ebû Tâhir Sâmân b. Abdilmelik el-Fakih, el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî el-Ĥârizmî (ö 562/1167) ve Ebû Yûsuf Ya'kûb b. 'Alî b. Muhammed el- Belhî.
6. Ebû'l-Hasan el-'Adîb.

7. Zeyneb bint eş-Şa'ri.

8. 'Ali b. İsa b. Hamza b. Vehhâs (ö 568)'dir.

ez-Zemaşşerî'den ilim tahsil edenlerden birisi de Hucetu'l-Efâzil ve Fahru'l- Meşâyih" lakablarıyla anılan Ali b. Muhammed el-Umrânî el-Harezmi (ö 560/1192)'dir (el-Hamevî, bty.: XV/61).

Vefâtı

ez-Zemaşşerî, hayatı boyunca çok sayıda seyahatler gerçekleştirmiş, Mekke'ye giderek orada 5 yıl kalmış bu yüzden kendisi "Cârullâh" yani Allah'ın komşusu lakabı ile anılmıştır (el-Kıftî, 1986: III/266).

Burada kaldığı süre boyunca Arap yarımadasını dolaşarak çeşitli kabilelerin dili, edebiyatı, yaşayışı, örf ve âdetleri konusunda önemli bilgiler toplamıştır. Bu sayede, Arapça bilgisi o kadar üst düzey bir seviyeye ulaşmıştı ki Ebû Kubey's tepesine çıkarak Araplara hitâben: "Gelin; babalarınızın, dedelerinizin dilini benden öğrenin" diyerek bu alandaki bilgisini açıklamaktan çekinmemiştir. Ayrıca onun eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı "Fahri Hârizm" Hârizm'in gururu lakabı ile de anılmıştır. Hayatının son yıllarında Bağdâd'tan kendi yurdu olan Hârizm'e geçerek birkaç yıl sonra hakkında bilgi veren bütün kaynakların da ittifak ettiği üzere h.538/m.1144 senesinde Ceyhun Irmağı kıyısındaki Kurkanc (el-Curcâniye) kasabasında vefat etmiştir. (el-Hamevî, bty.: XIX/129; İbn Kesir, 1998: XII/ 219; el-Kıftî, 1986: III/268; İbn Hâllikân, 1979: V/173- 174; İbnu'l İmâd, bty.: IV/121).

Ekolü ve Dini inancı

ez-Zemaşşerî Bağdat ekolündendir. Bağdat ekolünden olmasına rağmen iki karşıt ekolün görüşleri arasında seçim yaparken bu görüşlerin birine ya da her ikisine birden yer vermek suretiyle geniş bir alanı kapsayan çalışmalar meydana getirmiştir. Bununla birlikte ez-Zemaşşerî, deliller üzerine gücü ve cesaretiyle seçkin şahsiyetini korumaya devam etmiştir.

ez-Zemaşşerî, amelde hanefî itikatta ise mu'tezilidir. Hayatını ilme adayan ez-Zemaşşerî, gittiği her yerde onun için oluşturulan meclislerde ilim öğretmiş ve mensubu olduğu mu'tezile mezhebini anlatarak oradakileri kendi mezhebine davetten de geri kalmamıştır. ez-Zemaşşerî, âyetleri tefsir ederken mu'tezili görüşlerini açıkça ortaya koymuştur. Mu'tezile akâidinden birçoğunu ise işaret ederek zikretmiştir. el-Bulkinî (ö 724/805) bu tespitle ilgili olarak "Keşşâf'tan it'izâli cımbızla çekip çıkarttım." demister (el-Kattân, 2000: 526).

Âlimlerin Onunla İlgili Görüşleri

el-Kıftî (ö 646/1248); ez-Zemaşşerî'nin edebiyat, nahiv ve dil ilminde örnek olarak gösterilen şahsiyetler arasında olduğunu; tefsir, garîbu'l hadîs, nahiv ve diğer ilim dallarında birçok eser kaleme aldığını söylemiştir. (el-Kıftî, 1986: III, 265-266).

el-Kindî (ö 866): "ez-Zemaşşerî, döneminin Arap olmayıp da Arapçayı en iyi bilen; fazilet sahibi kişilerin önde gelenlerinden" olduğunu söylemiştir. Birçok âlim, kitaplarından yararlanmış ve onlardan çok değerli bilgiler edinmiştir. el-Kindî, "Onun fazilet sahibi kişilerin sonuncusu" olduğunu ifade etmiştir (ez-Zemaşşerî, 1992: 13).

İbn Hâllikân (ö 681/1282) tercümesinde onun için şöyle söylemiştir: "ez- Zemaşşerî; tefsir, hadîs, nahiv, dil ve beyân ilimlerinde en önde gelen kişi olup asrının tartışmasız en büyük âlimidir." (İbn Hâllikân, 1979: V, 168).

es-Suyûtî (ö 911/1505) ise onun hakkında şunları ifade etmiştir. "O; geniş ilim

sahibi, çok fazîletli, oldukça zeki, her ilimde yetenekli, çok yönlü, sanatçı bir kişidir.” (ez-Zemaḥşerî, 1992: 13)

EZ-ZEMAḤŞERÎ’NİN ESERLERİ

ez-Zemaḥşerî’nin ilmî dehâsını gösteren ve onu şöhret sâhibi yapan dil, edebî ilimler, şiir, tefsîr, hadis ve kelâma dâir eserlerini sahalarına göre basılmış olanlar ve basılmamış olanlar diye iki grupta sıralayabiliriz: (Kehhâle, bty. XII/186; İshak Hocası Ahmed Efendi, 1895: I/298-299; el-Kıftî, 1986: III).

Basılmış Olan Eserleri

1. el-Keşşâf fi Tefsîru’l-Ḳur’ân
2. el-Fâik fi Ğarâibu’l Hadîs
3. Etvâku’z- Zeheb fi’l Mevâiz ve’l-Huteb (veya Nasâ’ihu’s-Sağîr)
4. el-Kelîmu’n-Nevâbig ve’l Mevâiz (veya Nevâbigü’l-Kelîm)
5. Rebî’ul-Ebrâr ve Nusûsu’l-Aḥbâr
6. el-Unmûzec (en-Nemûzec)
7. el-Mufaşşal
8. el-Mufred ve’l-Muellef (el-Mufred ve’l-Murekkeb)
9. el- el-Makâmât (Nasâihu’l-Kibâr)
10. Şerḥu Makâmâtih
11. Rabî Muḥâccât bi’l-Mesâili’n-Naḥviyye
12. Esâsu’l-Belâga
13. Muḥaddimetu’l-Edeb
14. el-Mustaşşâ fi Emsâli’l-‘Arab (asıl adı el-Mustaşşâ’dır, bu ad ile ile basılmıştır)
15. A’cabu’l-‘Acab fi Şerḥ Lâmiyeti’l-‘Arab: Şenfara’nın Lâmiyetu’l- ‘Arab adlı meşhur kasidesinin şerhidir.
16. ed-Durr ed-Dâ’ir el-Munteḥab fi Kinâyât ve İsti’arat ve Teşbihât
17. Ḥasâisu’l-‘Aşar el-Kirâmi’l-Berar
18. Mes’ele fi Kelimât eş-Şehâde
19. el-Ḳıstâsu’l-Mustaḳim fi ‘İlmi’l-‘Arûz
20. Kitâbu’l-Emkine ve’l-Cibâl ve’l-Miyâh

Basılmamış Olan Eserleri

Çeşitli kütüphânelerde yazma halinde bulunan veya kaybolması muhtemel olan diğer eserleri:

1. Nuḳâtu’l-İ’râb fi Ğaribi’l İ’râbi’l-Ḳur’ân
2. Şerḥu Mufaşşal
3. Şerḥu Kitâbi Sibeveyh (Şerhu Ebyâti Sibeveyh)
4. Muḥtasaru’l-Muvâfaḳât beyne Ehli’l-Beyt ve’s-Sahabe (Aslı ebû Sa’id er-Râzî İsmâ’îl’indir).
5. el-Minhâc (el-Menâhic) fi ‘İlmi’l-Usûl

6. Nuzhâtu'l-Musta'nis veya Nuzhâtu'l-Mute'ennis veya Nuzhâtu'l- Muktabis
7. Ruûsu'l-Mesâil
8. Kitâbu Şekâiki'n-Nu'mân (Şakâiku'n-Nu'mân fi Menâkibi'l-Îmâm ebi Hanîfe)
9. Dîvânu'l-Hutab
10. Tesliyât ed-Darîr
11. Hâşiyâtu 'alâ'l-Mufaşşal
12. Dîvânu'r-Rasâil
13. Samîmu'l-'Arabîyye
14. Cevâhiru'l-Luğa
15. Kitâbu'l-Ecnâs
16. Dîvânu's-Şi'ir
17. Kitâbu's-Sâfi'l-'İyy min Kelâm eş-Şâfi'î
18. Savâiru'l-Emsâl
19. Risâlâtu'l-Esrâr
20. Dîvânu't-Temsîl (Dîvânu't-Temassul)
21. er-Risâlâtu'n-Naşiha
22. el-Esmâ' fi'l-Luğa
23. el-Emâlî fi Külli Fen
24. el-Mufred ve'l-Murekkeb
25. Risâlâtu'l-Mes'ele
26. Mu'cemu'l-Hudûd
27. Kitâbu'l-'Aklî'l-Kull
28. Dallâtu'n-Naşid
29. el-Muhâdarât
30. Merşîye 'alâ Ebi Muzâr
31. Esrâru't-Tağdis
32. Esrâru'l-Mevâdi
33. er-Risâlâtu'l-Mukbiyye
34. Ziyâdad'un-Nusûs
35. Şerhu Ebyâti'l-Keşşâf
36. Şerhu Muhtasari'l-Kudûri
37. Tilbâtu'l-'Ufat fi Şerhi't-Taşarrufât
38. Fusûsu'l-Ahbâr
39. Fusûsu'n-Nuşûs
40. Kelimâtu'l-'Ulemâ'
41. Menâsîku'l-Hac

42. Naşâihu'l-Muluk
43. Kitâbu Muteşâbih Esmâ'ir-Ruvât
44. er-Râiz fî 'ilmi'l-Farâiz
45. Maḳâlât
46. Ḳasidetu'l-Ba'uziyye
47. Ḳaside 'alâ Ğazâlî
48. el-Keşfu fî'l-Ḳırâ'at
49. Ruḥu'l-Mesâil

Nahiv ile İlgili Eserleri

1. el-Mufaşşal: ez-Zemaḥşerî'nin bu önemli eseri; fiil, edat ve eş anlamlı kelimeler olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.
2. el-Unmûzec: el-Mufaşşal'ın bir hülâsası olup çok rağbet görmüş ve şerh edilmiştir. 1928'de İstanbul'da sarf kısmı, sonra yine aynı tarihte Mısır'da İrab kâidelerini ihtiva eden kısmı basılmıştır.
3. el-Muḥaccât bi'l-Mesâili'n-Naḥviyye: Bu eser, Arap dilinin inceliklerini sorulu cevaplı bir şekilde anlatır.
4. el-Mufred ve'l-Mürekkeb: Nahiv ile ilgili küçük bir risâledir.
5. Mes'ele fî Kelimâtu's-Şehâde: Kelime-i tevhid'in nahiv bakımından tahliline dâir bir risâledir.
6. el-Emâlî fi'n-Naḥiv.
7. Samîm el-'Arabiyye (veya Sahîh el-'Arabiyye).
8. Şerhu Ebyât Kitâbu Sibeveyh.
9. Nukâtu'l-'Arab fî Ğarîbi'l-İ'râb.

Lügat ile İlgili Eserleri

Esâsu'l Belâğa: ez-Zemaḥşerî, bu eseriyle klasik Arapça'nın önemli bir lügatını oluşturmuş ve kelimelerin müşahhas olanları yanında mecâzi manalarını da vermek sûretiyle Arap lügatçiliğinde yeni bir çığır açmıştır.

Muḳaddimetu'l-Edeb: Arapça pratik bir sözlüktü olan bu eser, Hârizmşâh Atsız b. Muhammed'e ithaf edildiği için en eski nüshaları Arapça-Türkçe'dir. İsim, fiil, edat, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş ana bölüme ayrılmakta ve bu haliyle kendisinin Arapça gramere dâir kaleme aldığı el-Mufaşşal'a benzemektedir.

Kitâbu'l-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh : Kitabın içerisinde tarih ve coğrafya bilgileri bir lügat şeklinde ele alınmıştır.

Edebiyat ile İlgili Eserleri

1. Nevâbiğu'l-Kelîm: Bu eser, seçilmiş vecizlerden oluşur.
2. Eṭvâḳu'z-Zehab veya en-Nesâ'ihu's-Siğar: Öğüt, hikmet ve ahlâk konusunda secili ve süslü nesirle yazılmış 100 makâleden oluşan eseridir.
3. el-Maḳâmat veya en-Nasâ'ihu'l-Kibâr: Bu eser, 50 makâmeden oluşur. ez-Zemaḥşerî'nin kendisine yaptığı nasihatleri ihtivâ eder.
4. el-Mustakşâ fî'l-Emsâl: 4461 adet eski Arap atasözlerini ihtivâ eder.

5. A'cebu'l-A'ceb fî Şerh Lâmiyeti'l-'Arab: eş-Şenfere'ın Lâmiyetu'l-'Arab adlı meşhûr kasidesinin şerhidir.

6. Divân: ez-Zemaşşerî'nin şiirlerini ihtivâ eden divânıdır.

7. Nuzhetul-Muste'nis veya Nuzhetu'l-Müte'ennis veya Nuzhetu'l-Müktebis. Güzel hikâyeleri, zarîf kişilerin şiirlerini, sahîh hadisleri ve bâzı edebî parçaları ihtivâ eder.

8. ed-Durru'd-Dâ'ir el-Müntehab fî Kinâyâ ve İsti'ârât ve Teşbihâti'l-'Arab: Bu eser, edebî sanatlarla ilgilidir.

9. Rebi'ul-Ebrâr ve Nuşûsu'l- Aşbâr

10. Mersîye 'alâ Ebî Mużar

11. el-Ķasîde el-Ba'uzîye

12. Ķasîde 'alâ Ķazâlî

13. el-Ķeşf fî'l-Ķırâ'a

İslam İlimleri ile İlgili Eserleri

1. el-Ķeşşâf: İslâm dünyasında önemli bir yere sahip olan bu eseri ile ez- Zemaşşerî, tefsîr ilminde yeni bir metod geliştirmiştir. Kur'ân'ın belâgat yönüyle ilgilenmiş ve diğerk müfessirler gibi rivâyet değil dirâyet yolunu seçmiştir.

2. el-Fâik fî Ķarâibi'l-Hadîs

3. Muhtasaru'l-Muvâfakât beyne'l-Beyt ve's-Sahâbe

4. Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî

5. Menâsiku'l-Hacc

6. Zalletu'n-Naşîd (Ferâiz ile ilgilidir)

7. Nuhâtu'l-İ'râb fî Ķarîbi'l-İ'râbi'l-Kur'ân (Risâle)

8. Mu'cemu'l-Hudûd (Fıkıh ile ilgili)

9. el-Minhâc fî 'İlmi'l-Usûl (Fıkıh ile ilgili)

10. Ruûsu'l-Mesâil (Fıkıh ile ilgili)

SONUÇ

Arapça, hem dil olarak hem de edebi açıdan geçmişten günümüze kadar değerini korumuştur. Bu değerle birlikte çeşitli alanlarda çalışmalara konu olmuş ve Arapça ile birlikte bilim dünyası birçok değerli eser kazanmıştır. Arapça, aynı zamanda konuşulduğu bölge olarak geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Birçok topluluk tarafından konuşulması sayesinde de edebi ve kültürel gelişme göstermiştir. Bu gelişmeyle birlikte önemli bilimsel çalışmaların dili olarak hem kendi hem de kendinden sonraki dönemlerde başvuru kaynağı niteliği taşımıştır.

Bilim dili olarak bilinmesinin yanı sıra edebiyat dili olarak da öne çıkan Arapça, bünyesinde barındırdığı zengin birikim sayesinde geçmişten günümüze bilim insanlarının ilgi alanı olmuştur. Bu sahada öne çıkan ve ortaya koyduğu değerli çalışmalarıyla adından sıkça söz ettiren şahsiyetlerden biri de Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemaşşerî'dir.

ez-Zemaşşerî, XII. y.y. 'da yaşamış, Hârizm bölgesinde yetişen ve Arapçaya çok iyi hakim olan dönemin en değerli âlimlerinden biridir. O, çocukluğundan itibaren

ömrünün son yıllarına kadar durmadan ilim talebi için seyahatlerde bulunmuş ve bu sayede tüm Arap coğrafyasını dolaşmıştır. Seyahatleri sırasında dönemin önde gelen değerli âlim şahsiyetlerden dersler almıştır. Bir süre Mekke’de ikamet ettiği için kendisi cârullah lakabıyla anılmıştır. ez-Zemaḥşerî’nin ilme olan arzusu onu, zaman içerisinde saygı duyulan ve iliminden faydalanılan biri yapmıştır. Sahip olduğu bilgi birikimiyle herkesin takdirini kazanıp kendisinden ders almak isteyen değerli öğrenciler yetiştirmiştir.

ez-Zemaḥşerî, üst düzey ilmi bilgisiyle; edebiyat, gramer, lugat, din ilimleri alanlarında çalışmalar yaparak ününün geniş coğrafyalara yayılmasını sağlayan birçok eser telif etmiştir. İlmî değeri yüksek bu eserlerini oluştururken hem Arap diline olan hakimiyetini hem de geniş bilgi birikimini ustalıklı ortaya koymuştur. Ayrıca, bütün bu sahip olduğu değerler, kendisinin bu sahada adı geçen önemli şahsiyetler arasında anılmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- BİLMEN, Ömer Nasuhi, (1947), “*Büyük Tefsir Tarihi*”, C. 1, İstanbul, Bilmen Yayınevi.
- el-ENBÂRÎ, Kemaluddîn ‘Abdurrahmân b. Muhammed, (1985), *Nuzhetu’l-Elibbâ fîTabakâti’l-Ulemâ*, (thk. İbrâhîm es-Sâmîrâî), Ürdün, Mektebetu’l-Menâr.
- el-HAMEVÎ, Yâkût, (1977), *Mu’cemu’l-Buldân*, Beyrût, Dâru Sâdır.
- el-HAMEVÎ, Yâkût, *Mu’cemu’l-Udebâ*, Kahire, Dâru’l-Me’mûn.
- İBN ESÎR, Ebû’l-Feth Ziyâuddîn, (1987), *el-Kâmil fî’t-Târîh*, (Thk: Ebû’l-Fedâ ‘Abdullahel-Kâdî), Beyrût, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye.
- İBN ESÎR, Ebû’l-Feth Ziyâuddîn, *el-Lübâb fî Tehzîbi’l-Ensâb*, (thk. Muhammed el-Receb),Bağdâd, Mektebetu’l-Müsennâ.
- İBN HALLİKÂN, Ebû’l-Abbâs Şemsuddîn, (1979), *Vefeyâtu’l-A’yân ve Enbâu Ebnai’z-Zamân*, (thk. İhsân ‘Abbâs), Beyrût, Dâru Sâdır.
- İBN İMÂD, Ebû’l-Felâh Abdulhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtu’z-Zeheb fî Aḥbârî minZeheb*, Beyrût, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye.
- İBN KESİR, Ebû’l-Fidâ’ İmâduddîn İsmâ’îl, (1998), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, (thk. ‘Abdullâh ‘Abdulmuhsin et-Turkî) Kâhire, Dâru Hicr.
- İBN TAĞRİBERDÎ, Ebû’l-Mehâsin Cemâluddîn Yûsuf, (2010), *en-Nucûmu’z-Zâhira fî’l-Muluki Mısra ve’l Kâhira*, Kâhira, Dâru’l-Kutub.
- İSHÂK HOCASI AḤMED EFENDÎ, (1895), “*Aksa’l-Ereb fî Tercemeti Muḥaddimeti’l-Edeb*”, İstanbul, Dâru’t-Tibâ’ati’l-Âmire.
- el-KATTÂN, Mennâ’ b. Ḥalîl, (2000), *Mebâhiş fî Ulûmi’l-Kur’ân*, Kahire, Mektebet Vehbe.
- el-KAZVİNÎ, Yâhyâ b. Abdillatif, *Âşâru’l-Bilâd ve Aḥbâru’l-İbâd*, Beyrût, Dâru Sâdır.
- el-KAZVİNÎ, Yâhyâ b. Abdillatif, (1997), *Telhisu’l-Miftâh*, Beyrut, Dâru’l-Kutubi’l-İlmî.
- KEḤḤÂLE, Ömer Rızâ, *Mu’cem’ul-Müellifîn*, Beyrût, Müessesetu’r-Risâle.
- el-KİFTÎ, Ebû’l-Hasan ‘Alî, (1986), *İnbâhu’r-Ruvât ‘an Enbâi’n-Nuḥât*, (thk. Ebû’l-Fadlİbrâhîm) Kâhire, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî.
- KÖPRÜLÜ, Fuad “Ḥârezmşâhlar Tarihine Ait Notlar ve Vesikalar”, TürkiyatMecmuası, İstanbul.
- es-SEM’ÂNÎ, Ebû’l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, (1980), *el-Ensâb*, , (thk. eş-Şeyh‘Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu’allimî el-Yemânî), Kâhire, *Dâiratu’l-Ma’ârifî’l-Osmânia*.
- ez-ZEMAḤŞERÎ, Maḥmûd b. Ömer b. Aḥmed, (2008), *Divânu’z-Zemaḥşerî*, (Şerh: FâtimaYûsuf el-Haymî), Beyrut, Dâru Sâdır.
- ez-ZEMAḤŞERÎ, (1998), *Esâsu’l-Belağa*, (thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd), Beyrût,Dâru’l-Mekteb’il-İlmiyye.
- ez-ZEMAḤŞERÎ, (1992), *Rebî’u’l-Ebrâr ve Nuşuşu’l-Aḥbâr*, (thk. Abdulemîr Mihnâ), Beyrût, Müessesetu’l-‘Âlemî.
- TANERÎ, Aydın, (228)“Ḥârizmşâhlar”, *DİA*, XVI.

TAŞKÖPRİZÂDE AĦMED EFENDİ, AĦmed b. Mustafa, (1905), *Miftāhu's-Sa'āde Misbāhu's-Siyāde fī Mevzū'āti'l-'Ulūm*, (çev: Kemalettin Muhammed Efendi), İstanbul.

el-YÂFİ'Î, Ebû Muhammed 'Abdillāh Es'ad el-Yemenî, (1997), *Mir'ātu'l-Cinān ve 'Abretu'l-Yağızān*, Beyrūt, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.